

Molnár Róbert

*Adatok a pannoniai limes-táborok belső
díszítőművészetéhez (falfestészet, stukkóemlékek)*

Bevezetés

Az *Imperium Romanum* területéről, Itáliából és a birodalom provinciáiból, nagyszámú impozáns belső dekorációval – elsősorban falfestménnyel, mozaikpadlóval, ritkábban stukkóval – rendelkező köz-, illetve magánépület ismert. A római kori belső dekorációs művészet emlékeit tekintve, a mai Dunántúlt és a Dráva-Száva között egyaránt magába foglaló *Pannonia* provincia sem jelent kivételt.¹ A katonai megszállást követően, a római hadsereg nyomában megjelenő *italicus* eredetű népesség új lakhelyén is az Itáliában korábban megszokott római életmódot kívánta folytatni, mely épületeik kialakításában, valamint díszítésében is megmutatkozott; a legkorábbi falfestmény-leleteket a Kr. u. I. század végéről – Kr. u. II. sz. első harmadából ismerjük.²

A provincia belső dekoratív művészetét feldolgozó régészeti szakirodalom leginkább a kiemelkedő minőségű, művészi színvonalú - többnyire polgári 'közegekből' (városi települések, villagazdaságok) előkerült alkotásokkal foglalkozott napjainkig. A római kori katonai táborok területén feltárt, katonai kontextusból származó dekorációs elemek azonban csak kivételes esetben kaptak figyelmet,³ többségükről rövid ásatási jelentések sorai között értesülhetünk.⁴

Munkámban terjedelmi okokból nem áll módomban részletesen bemutatni valamennyi publikált, *limes*-táborból származó dekorációs emléket,⁵ célom mindössze a legimpozánsabb leletek rövid bemutatása, a leletösszefüggések vizsgálata és kronológiai szempontú elemzése.

A pannoniai limes-táborok dekorációs emlékei

Pannonia területe a Kr. u. I. sz. folyamán vált a Római Birodalom részévé. A *pannoniai* Duna szakasz teljes megszállása a Flavius-dinasztia idején ment végbe,⁶ a folyami határ, a *ripa* vonalának véglegesítése pedig Traianus császár (Kr. u. 98-117) nevéhez köthető.⁷ A dunai határ mentén idővel egyre nagyobb számú erődítmény létesült, a később állandósuló katonai táborok kezdetben föld-fakonstrukciós palánktáborok voltak, amelyeket a Kr. u. I. sz. végétől – Kr. u. II. sz. elejétől kezdődően kőbe építettek át.⁸ A fa-földperiódus esetében belső architektonikus dekoráció meglétének valószínűsége igen csekély,⁹ a belső díszítőművészet elemeit a középső császárkori immár kőbe épített táborok leletanyagában azonosíthatjuk legnagyobb számban.

Pannonia provincia katonai létesítményeiben talált belső dekorációs elemek jelentős része a *legió*táborok leletanyagához köthetőek. A régészeti kutatások során több ízben is sikerült összefüggő falfelületeket rekonstruálni.¹⁰

Az első, 1909-ben publikált, katonai táborból előkerült „falfestménylelet” *Vindobonaból* származik. A múlt század elején a Wien-Judenplatz-on folytatott feltárások során az egykori parancsnoki épület (*praetorium*) maradványai kerültek elő. Az épület gazdag belső dekorációval rendelkezett, melyek között figurális, illetve florális ornamentikájú falfestményeket találunk, továbbá egy stukkópárkány-töredék is napvilágot látott.¹¹ A figurális díszítmények között említést érdemel egy minden valószínűség szerint a trójai mondakörhöz kapcsolódó mitológiai jelenet részlete. A töredékes állapotban fennmaradt kompozíció G. Veters nézete szerint

¹ A római provincia területéről előkerült falfestményekre vonatkozó publikációkat legutóbb Magyar Myrtill gyűjtötte össze 2010-ben: ld. MAGYAR 2010, 14-21.

² Jó példa erre a balácai villagazdaság főépületének díszes belső dekorációja: B. THOMAS 1964; vagy a *brigetioi* katonavárosban Bíró Endre által publikált falfestményekkel díszített ház: BÍRÓ 2001.

³ Jelentős számú, rekonstruálható falfestményleletek esetében: ld. VETTERS 2001, MADARASSY 1991.

⁴ Pl. *Arrabona* esetében ld. T. SZŐNYI – TOMKA 1979, 44.

⁵ Részletes feldolgozást ld. MOLNÁR 2012.

⁶ VISY 2000, 127.

⁷ VISY 2000, 127.

⁸ Az átépítések nem egyszerre, hanem fokozatosan mentek végbe a *ripa* mentén. A teljes pannoniai *limes*-szakasz kőbe való átépítése Commodus császár (180-190) idején fejeződött be: ld. VISY 2000, 126-127.

⁹ WELLNER 1971, 327.

¹⁰ Pl. *Aquincum* esetében: SZIRMAI 1984.

¹¹ KENNER 1909, 49; VETTERS 2001.

Hephaistos kovácsisten látható, aki *Thetis* kérésére, *Achilleus* számára készít új páncélzatot (1. kép).¹² A mitológiai jelenet pontos analógiája nem ismert, de mívesebb itáliai párhuzamát *Pompeiból* említhetjük.¹³ A kompozíció jobb szélén egy lovat vezető férfialak töredéke is azonosítható. A korábbi kutatás nem adott magyarázatot az alak személyére vonatkozóan. Véleményem szerint ez az alak nem más, mint *Patroklos*, aki *Achilleus* tudta nélkül, annak páncélzatát ellopva, csatába indul a trójaiak ellen, mely során *Hektor* megöli őt. A falfestményen egyszerre láthatjuk előzményként *Patroklos* háborúba indulását, és egyúttal halálának következményét, nevezetesen *Achilleus* visszatérését, ami majd egyúttal *Hektor* halálát is jelentette, döntően befolyásolva ezzel a trójai háború kimenetelét.¹⁴ Érdemes megemlíteni *Patroklos* alakjára vonatkozóan egy párhuzamot Rómából, ahol szintén lovat vezetve búcsúzik el *Achilleustól*.¹⁵ Magát a falfestményt Nagy L. a Kr. u. I. sz. végére – II. sz. elejére datálja,¹⁶ keltezésével a későbbi kutatás is egyetértett.¹⁷ Az említett *vindobonai* falfestmény feltehetőleg itáliai mester alkotása lehetett, aki a *legiotábor* parancsnokának megrendelésére készítette el ezt a művet. Fontos megemlíteni, hogy mindmáig ez az egyetlen olyan *pannoniai* táborból származó kompozíció, mely biztosan mitológiai jelenetet ábrázol.

A XX. sz. eleje óta tartó rendszeres ásatások során jelentős falfestményleletek kerültek elő a *carnuntumi legiotábor* területén is. Újabban C. Behling foglalta össze a polgár-, illetve a katonavárosban – ezen belül tárgyalja a tábor is – „*in situ*” megfigyelt dekorációkat.¹⁸ Az erődítmény központi épületének, a *principianak* több helyisége is rendelkezett falfestményekkel. A legjelentősebb emlék a 'C' helyiségben került elő, melyen vörös és sárga keretek között, fehér alapon különböző ételhordó szolgálkat láthatunk (2. kép).¹⁹ Az alkotás készítése idejéről nem tájékoztat minket a szakirodalom, azonban H. Mielsch kutatásai alapján a Kr. u. III-IV. századra tehető, mivel a szolgálakok ebben a korszakban kedvelt „motívumai” a római falfestészetnek.²⁰ Hasonló tálcát tartó férfialakot ismerünk *Brigetioból* a Kr. u. III. sz. második negyedéből.²¹ A *principia* egy további helyiségét pedig pont a falfestményleletek alapján azonosította fegyverraktárként a kutatás, ugyanis az egyes falfestménytöredékeken olvasható a helyiség rendeltetése, valamint különböző számokat és jeleket is bekarcoltak festett vakolatba.²² A bekarcolt, vagy festett betűk a különböző falfestményeken nem ritkák; magyarázó jelleggel bírtak pl. figurális jelenetek, vagy mint az előbb tárgyalt *carnuntumi* helyiség esetében.

Pannonia vonatkozásában a Kr. u. II-III. sz.-i *aquincumi legiotábor* területéről ismert a legnagyobb mennyiségű publikált dekorációs lelet.²³ Az erődítmény ásatásai során két alkalommal (1977, 1979) került elő rekonstruálható falfestmény. Kiemelkedő jelentőségű ezek közül a *tribunus Laticlavius* ház *mithraeum*ának falfestményes kultuszképe.²⁴ Az *aquincumi* festett *Mithras*-szentély legközelebbi analógiája az *aquincumi* polgárvárosban található.²⁵ A lelet egyedülállósága abban rejlik, hogy egyetlen római katonai tábor területén sem került elő eddig ilyen, a magánvallásosság jelenlétét bizonyító emlék a *Dura Europos*-t leszámítva.²⁶

A másik jelentős *aquincumi* falfestménylelet publikálása Szirmai K. nevéhez köthető.²⁷ A nagy felületen fennmaradt „*in situ*” freskó a tábor *praetentura* részén az egyik barakképület fejpítványének, *centurio*-lakrészének helyiségét díszítette. A *centurio*-lakrészek esetében igen gyakran találkoztunk falfestménytöredékekkel. Az *aquincumi legiotábor* területéről még egy további ilyen hasonló módon díszített épületrész említhetünk.²⁸ A M. Schleiermacher által részletesen bemutatott Echzell-i falfestményes helyiség is ehhez a típushoz tartozott.²⁹ A Szirmai K. által publikált alkotás a Kr. u. 260-as éveket követő időszakra keltezhető.³⁰

¹² VETTERS 2001, 65-69.

¹³ LING 1991, 126.

¹⁴ KERÉNYI 1997, 354.

¹⁵ WIRTH 1934, 11. tábla

¹⁶ NAGY L. 1926, 84-85.

¹⁷ HARL 1977, 213-214.

¹⁸ BEHLING 2011.

¹⁹ A festmény sajnálatos módon az idők folyamán elveszett a Museum Carnuntinumból, ezért ma már csak egy, a XIX. sz. végén készült olajfestményen látható: VETTERS 2000, 66. A festmény elemzéséhez ld. még:

BEHLING 2011, 206.

²⁰ MIELSCH 2001, 173.

²¹ BORHY ÉS MTSAI 2010, 109; KUROVSZKY – HARSÁNYI 2012, 483.

²² BEHLING 2011, 206.

²³ Ld. MOLNÁR 2012, 32-35.

²⁴ Részletes bemutatását ld. MADARASSY 1991.

²⁵ KUZSINSZKY 1889, 82-83.

²⁶ CUMONT 1975.

²⁷ SZIRMAI 1984.

²⁸ ANDERKÓ 2007, 72-73.

²⁹ SCHLEIERMACHER 1991.

³⁰ SZIRMAI 1984, 248.

A legiotáborok belső dekorációs leletei mellett szép számmal kerültek elő hasonló jellegű emlékek a *pannoniai auxiliaris* táborokból is. A legjelentősebb kompozíció H. Stiglitz ásatásai során látott napvilágot a *carnuntumi ala*-tábor fürdőjének területéről. A töredékek minden bizonnyal a *therma* egyik helyiségének mennyezetét ékesíthették, mivel Stiglitz rekonstrukciós rajza (**3. kép**) ún. „Kreuzblütenrapport”-ot jelenít meg,³¹ mely az ásató szerint a Kr. u. II-III. sz.-ra datálható.³² A motívumnak több párhuzamát is közölték a birodalom más provinciáiból (Hölstein, Böisingen),³³ de közeli analógiája is ismert az *aquincumi* helytartói palota 46. számú helyiségéből,³⁴ továbbá nézetem szerint feltételezhető, hogy a Szabadbattyánban feltárt díszes épület egyik helyiségének mennyezetét is hasonló stílusban képezték ki.³⁵

Az segédcapattáborok többségében sajnálatos módon további nagyobb felületen rekonstruálható belső dekorációt tükröző freskók nem kerültek elő. Egyes épületek igényes kialakításra több táborból is vannak adataink. Falfestménytöredékek kerültek elő *Arrabona*,³⁶ *Ad Statuas*,³⁷ *Ulcisia Castra*,³⁸ az *aquincumi ala*-tábor,³⁹ *Matrica*,⁴⁰ *Intercisa*,⁴¹ illetve *Lussonium*⁴² erődjének területéről.

Stukkóleletek a *ripa Pannonica* táborában

A stukkó kemény, lassan kötő gipszvakolat, melynek segítségével faragás, vagy pecsételés útján a falakat különböző díszítményekkel látták el.⁴³ A faragott köemlékekhez való nagyfokú hasonlatossága, könnyű megmunkálhatósága miatt az antik világ egyik kedvelt belső dekorációs díszítőelemének számított.⁴⁴ A *pannoniai* leletanyag tanúsága szerint, leginkább a falfestményeket lezáró párkányként funkcionált, de a kutatások során több más funkcionális formatípusát – mennyezeteket,⁴⁵ féloszlopokat,⁴⁶ lábzatokat,⁴⁷ szoborfülkéket⁴⁸ – is azonosították a provincia stukkóemlékei között.

A *ripa Pannonica* táborainak területén is találtak ilyen jellegű emlékeket, ám meg kell jegyezni, hogy a falfestményekhez képest jóval csekélyebb mennyiségben. Önálló, a katonai táborokban előkerült stukkókkal behatóbban foglalkozó munka máig nem jelent meg, a stukkó-leletek többségét csak a rövid ásatási beszámolóknak említik. Stukkót, illetve stukkódekorációra utaló leleteket *Vindobonaból*,⁴⁹ *Cirpiből*,⁵⁰ az *aquincumi legiotáborból*,⁵¹ *Matricából*⁵² és *Intercisából*⁵³ sorolhatunk.

A legjelentősebb publikált stukkólelet az *ulcisiai* segédcapattáborból származik.⁵⁴ A *principia* szomszédságában elhelyezkedő épületből egy féloszlopot (**4. kép**) közöltek, melynek törzsét függőleges kannelura díszek, fejezetét pedig faragott levéldíszek övezték. A művészi kidolgozású stukkó-oszlop díszítményeinek párhuzamai az épületek külső homlokzatát alkotó kőoszlopokon találjuk meg szép számmal. A stukkók külső felületét betöltő díszítmények mintakincse gyakorta imitálta a köemlékek motívumvilágát.⁵⁵

³¹ A magyar szakirodalom a német *terminus technicus*-t használja a motívumra, mely jellegzetes mennyezetdekorációs kompozíció.

³² STIGLITZ 1997, 64.

³³ LING 1991, 189-190.

³⁴ SZ. PÓCZY 1958, 124.

³⁵ NÁDORFI 2012, 131.

³⁶ T. SZÓNYI – TOMKA 1979, 44.

³⁷ SZIRMAI 1991.

³⁸ NAGY 1943, 395.

³⁹ KABA 1991, 36.

⁴⁰ KOVÁCS 2000, 76.

⁴¹ B. VÁGÓ 1969, 166; VISY 1972, 246.

⁴² VISY 2010, 21; ld még: BALOGH ÉS MTSAI 2011, 69.

⁴³ LING 1976, 209.

⁴⁴ NAGY L. 1926, 114.

⁴⁵ KABA 1955, 257.

⁴⁶ PARRAGI 1991, 200.

⁴⁷ WELLNER 1976, 419.

⁴⁸ WELLNER 1971, 355.

⁴⁹ KENNER 1909, 49.

⁵⁰ SZALAY 1933, 15.

⁵¹ SZIRMAI 1978, 36.

⁵² KOVÁCS 2000, 76, 82.

⁵³ PAULOVICS 1933, 158.

⁵⁴ NAGY 1943, 395-396.

⁵⁵ Ld. Kiss Á. magyarországi római kori köemlékekről szóló monográfiáját: KISS 1987.

Összegzés

A belső dekorációs elemek megjelenése *Pannonia* táboraiiban a Kr. u. I. sz. végére – II. sz. elejére tehető, meglétük a *limes* mentén a Kr. u. IV. sz. végéig követhető.⁵⁶ A római uralom korai periódusához kapcsolható alkotások főként itáliai mesterek munkájának tulajdoníthatóak (ld. *vindobonai praetorium*, *aquincumi* parancsnoksági épület belső dekorációja), akik a hadsereg vezető tisztségviselőinek megrendelésére itáliai minták alapján díszítették az adott épületeket.

A legtöbb emlék a Kr. u. II-III. sz. folyamán készült,⁵⁷ ami valószínűleg összefüggésbe hozható a tartomány történetének két hosszabb prosperáló időszakával, melyek Antoninus Pius (Kr. u. 138-161), illetve a Severus-dinasztia (Kr. u. 193-235) uralkodása idejére esik.⁵⁸ A Severus-kor egyik legfőbb haszonélvező társadalmi csoportja a katonaság volt,⁵⁹ kiváltságos helyzetük pedig megmutatkozott egyes tábori épületek kiképzésének színvonalában is.

A vizsgált falfestmények kompozícióinak értékelése során megállapítható volt, hogy a katonai, illetve a civil szféra alkotásaiban jelentősebb eltérés nem fedezhető fel. Számos séma előfordul mindkét kontextusban,⁶⁰ mely alól némi kivételt a figurális ábrázolások témái jelenthetnek. A mitológiai, vagy allegorikus alakok különböző megjelenése a táborokban többet jelenthetett egyszerűbb dekorációs elemnél. Az egyes alakok, jelenetek fontos mondanivalót tartalmazhattak a tisztségviselők számára. Az Echzell-i *centurio*-lakrészt falfestményein feltűnik *Thészeus*, amint megöli a *Minotaurust*, láthatjuk *Heraklész* munka közben, valamint *Fortunát*, a szerencse istennőjét is. Valószínűsíthetően a fentebb taglalt *vindobonai praetorium* trójai mondakörhöz kapcsolódó festménye a reprezentációs funkcion túl határozott jelentéstartalommal bírhatott a vezető tisztségviselő(k), a *legio* parancsnoka számára.

M. Schleiermacher – a felső-germaniai Echzell-i *castellumban* feltárt falfestményes helyiség kapcsán – az 1990-es évek elején röviden összegyűjtötte a táborokból addig közzétett jelentősebb falfestményeket.⁶¹ Áttekintés megállapítja, hogy az erődítmények területén előkerült belső dekorációs elem a katonai fürdők körzetéből származik,⁶² továbbá gyakoriak a *principia* (tábor központi épülete), a parancsnoki épület (*praetorium*), és a tisztségviselői (pl. *centurio*-lakrész) szállások helyiségeiben is.⁶³ A táborokban azonban nem csak az előbb említett épületek rendelkeztek ilyen belső dekorációval. H. Petrikovits a katonai táborok belső épületeiről írott feldolgozásában megjegyzi, hogy a katonák elszállásolását biztosító barakkokat is díszíthettek olykor falfestéssel,⁶⁴ igaz a fentebb említett építményekhez képes jóval egyszerűbb kivitelezés tapasztalható.⁶⁵

A Schleiermacher által megfogalmazott 'tétel' a *pannoniai* katonai táborok emlékeire vonatkozóan is érvényesnek tekinthető. Mind a *legiotáborokból*, mind pedig a segédcsapattáborok területéről előkerült, elsődleges leletkontextusból származó töredékek szintén ezen építményeket díszítették. Ezek alapján elmondható, hogy a hadsereg vezetői saját szállásaik (*praetorium*, *tribunus Laticlavius*-ház, *centurio*-lakrészek), illetve a közösségi épületek (*principia*, fürdő) kialakításának igényességére kiemelt figyelmet fordítottak.

A *pannoniai* táborokban a falfestmények mellett stukkódekorációt is alkalmaztak, ám ezek másodlagos szerepet töltek be a falfreskók mellett. Mindezt alátámasztja, hogy jóval kevesebb lelőhelyen, mennyiségét tekintve igen csekély számban találkozunk stukkóleletekkel.⁶⁶

Bibliográfia

ANDERKÓ 2007 = Anderkó, Krisztián: Feltárások a 2-3. századi aquincumi legiotábor praetenturájában. *Aquincumi Füzetek* 13. (2007) 72-73.
BALOGH ÉS MTSAI 2011 = Balogh, András – Fazekas, Ferenc – Nagy, Balázs – Schwarcz, Dávid – Szabó, Antal – Várady Péterfi, Zsuzsanna – Visy, Zsolt / Szabó, Antal (szerk.): A császárláb nyomában. Kiállítás Katalógus. Paks, 2011.

⁵⁶ Az ács-vaspusztai táborban Szirmai Krisztina Valentinianus korára (Kr. u. 364-375) datálható töredékeket is azonosított: SZIRMAI 1991, 103.

⁵⁷ Ld. MOLNÁR 2012, 32-35.

⁵⁸ MÓCSY – FITZ 1990, 42.

⁵⁹ HAVAS – HEGYI W. – SZABÓ 2007, 536.

⁶⁰ Ld. fentebb a *caruntumi* „Kreuzblütenrapport”-os mennyezetfestményt és analógiáit.

⁶¹ SCHLEIERMACHER 1991, 108-110.

⁶² SCHLEIERMACHER 1991, 108.

⁶³ SCHLEIERMACHER 1991, 108.

⁶⁴ PETRIKOVITS 1975, 38.

⁶⁵ Érdemes példaként említeni a *caruntumi* legiotábor egyes barakkjainak sárgára festett falfelületeit: BEHLING 2011, 206.

⁶⁶ Fontos megjegyezni, hogy ezt a tényt nagyban befolyásolhatja, a múzeumok raktáraiban található publikálatlan leletanyag jövőbeni feldolgozása.

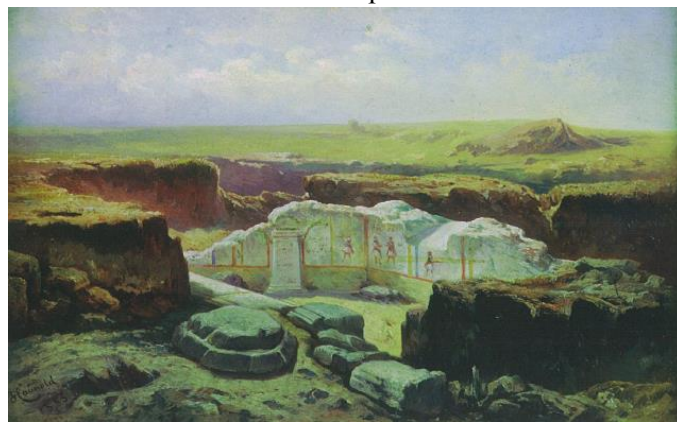
- BEHLING 2011 = Behling, Claudia-Maria: *In-situ*-Befunde von Wandmalerei in Carnuntum. Kölner Jahrbuch 44. (2011) 203-214.
- BÍRÓ 2001 = Bíró, Endre: II. századi falfestmény Brigetióból. Kiállításvezető a tatai Kuny Domokos Múzeum állandó kiállításához II. Tata, 2001.
- BORHY ÉS MTSAI 2010 = Borhy, László – Harsányi, Eszter – Kovács, Lóránd Olivér – Kurovszky, Zsófia – Magyar, Myrtil – Paetz gen. Schieck, Anette – Pásztókai-Szeőke, Judit – Számadó, Emese: Római kori falfestmények Brigetióból. A komáromi Klapka György Múzeum római kori falfestményeinek katalógusa. Komárom, 2010.
- B. THOMAS 1964 = B. Thomas, Edit: Baláca. Mozaik, freskó, stukkó. Budapest, 1964.
- B. VÁGÓ 1969 = B. Vágó, Eszter: Előzetes jelentés az 1957-1968. évi intercesa ásatásokról. Alba Regia 10. (1969) 166-169.
- CUMONT 1975 = Cumont, Franz: The Dura Mithraeum. *Mithraic Studies I.* (1975) 151-211.
- HARL 1977 = Harl, Ortoft: Wandmalerei, Stuck, Holz. In: *Vindobona. Die Römer in Wiener Raum.* Wien, 1977. 213-214.
- HAVAS – HEGYI W. – SZABÓ 2007 = Havas, László – Hegyi W, György – Szabó, Edit: Római történelem. Budapest, 2007.
- KABA 1955 = Kaba, Melinda: Az aquincumi parancsnoksági épület belső dekorációja a Laktanya utcában. *Budapest Régiségei* 16. (1955) 255-293.
- KABA 1991 = Kaba, Melinda: *Thermae Maiores legio II. Auditricis.* Budapest, 1991.
- KENNER 1909 = Kenner, Friedrich: *Forschungen in Vindobona. Jahrbuch für Altertumskunde* 3. (1909) 35-85.
- KERÉNYI 1997 = Kerényi, Károly: *Görög mitológia.* Szeged, 1997.
- KISS 1987 = Kiss, Ákos: *Pannonische Architekturelemente und Ornamentik in Ungarn.* Budapest, 1987.
- KOVÁCS 2000 = Kovács, Péter: *Matrica – excavations in the Roman Fort at Százhalombatta.* Budapest, 2000.
- KUROVSZKY – HARSÁNYI 2012 = Kurovszky, Zsófia – Harsányi, Eszter: Előzetes beszámoló a Komárom/Szőny, Vásártér 2. szám alatti családi háznál feltárt római kori falfestményről. In: Bíró, Szilvia – Vámos, Péter (szerk.): *FIRKÁK II. Fiatal Római Koros Kutatók II. Konferenciakötete.* Győr, 2012. 477-491.
- KUZSINSZKY 1889 = Kuzsinszky, Bálint: A legújabb aquincumi ásatások, 1887-1888: Aquincum canabái, Mithraeum, a fürdő, magánházak, leletek. *Budapest Régiségei* 1. (1889) 39-170.
- LING 1976 = Ling, Roger: *Stuccowork.* In: Strong, Donald – Brown, David (ed.): *Roman crafts.* New York University Press. New York, 1976. 209-221.
- LING 1991 = Ling, Roger: *Roman Painting.* Cambridge 1991.
- MADARASSY 1991 = Madarassy, Orsolya: A Tribunus Laticlavusok háza a 2-3. sz.-i aquincumi legiotáborban: a Mithraeum falfestménye. *Budapest Régiségei* 28. (1991) 123-126.
- MAGYAR 2010 = Magyar, Myrtil: Bevezetés. In: Borhy, László – Harsányi, Eszter – Kovács, Lóránd Olivér – Kurovszky, Zsófia – Magyar, Myrtil – Paetz gen. Schieck, Anette – Pásztókai-Szeőke, Judit – Számadó, Emese: Római kori falfestmények Brigetióból. A komáromi Klapka György Múzeum római kori falfestményeinek katalógusa. Komárom, 2010, 11-21.
- MIELSCH 2001 = Mielsch, Harald: *Römische Wandmalerei.* Darmstadt, 2001.
- MÓCSY – FITZ 1990 = Mócsy, András – Fitz, Jenő: *Pannonia régészeti kézikönyve.* Budapest 1990.
- MOLNÁR 2012 = Molnár, Róbert: *A pannoniai limes-táborok belső díszítőművészete (Falfestészet, stukkódíszítés).* (Szakdolgozat-kézirat) Pécs, 2012.
- NÁDORFI 2012 = Nádorfi, Gabriella: Előzetes jelentés a szababattyáni késő római kori épület feltárásáról. In: Visy, Zsolt (szerk.): *A Seuso-kincs és Pannonia. Magyarországi tanulmányok a Seuso-kincsről I. kötet.* Pécs, 2012. 112-138.
- NAGY L. 1926 = Nagy, Lajos: *Die römisch-pannonische dekorative Malerei.* *Römische Mitteilungen* 41. (1926) 79-131.
- NAGY 1943 = Nagy, Tibor: A Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet jelentése az 1938-1942. évek között végzett kutatásairól. *Budapest Régiségei* 13. (1943) 359-399.
- PARRAGI 1991 = Parragi, Györgyi: A Folyamőr utcai római villa. *Budapest Régiségei* 28. (1991) 199-215.
- PAULOVICS 1933 = Paulovics, István: Ásatások Dunapentelén 1931-ben. *Archaeológiai Értesítő* 46. (1933) 158.
- PETRIKOVITS 1975 = Petrikovits, Harald: *Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatzeit.* Opladen, 1975.
- SCHLEIERMACHER 1991 = Schleiermacher, Mathilde: *Die römischen Wand- und Deckenmalereien aus dem Limeskastell Eczell.* *Saalburg Jahrbuch* 46. (1991) 96-120.
- STIGLITZ 1997 = Stiglitz, Herma: *Das Auxiliarkastell Carnuntum 1.* *Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* 29. Wien, 1997.
- SZALAY 1933 = Szalay, Ákos: A dunabogdányi római castellumról. Jelentés az 1930. évi július-augusztusi dunabogdányi ásatásról. *Archaeologia Hungarica* 10. Budapest, 1933.
- SZIRMAI 1978 = Szirmai, Krisztina: Budapest, III. Flórián tér 8-14. Régészeti Füzetek I/30. (1978) 42-43.

- SZIRMAI 1984 = Szirmai, Krisztina: Újabb adatok az aquincumi légióstábor falfestészetéhez. Budapest Régiségei 25. (1984) 247-253.
- SZIRMAI 1991 = Szirmai, Krisztina: Frescoes from Ács-Vaspuszta. Communicationes Archaeologicae Hungariae 1991. 97-113.
- SZ. PÓCZY 1958 = Sz. Póczy, Klára: Az aquincumi helytartói palota falfestésze. Budapest Régiségei 18. (1958) 103-148.
- T. SZŐNYI – TOMKA 1979 = T. Szőnyi, Eszter – Tomka, Péter: Győr, Martinovics tér 3. Régészeti Füzetek I/32. (1979) 44.
- VETTERS 2001 = Veters, Gudrun-Kiewig: Wandmalereien aus dem Legionslager von Vindobona – Altfunde vom Judenplatz. Fundort Wien. Berichte zur Archäologie 4. (2001) 64-77.
- VISY 1972 = Visy, Zsolt: Előzetes jelentés Intercisa 1970-1972. évi feltárásáról. Alba Regia 13. (1972) 245-263.
- VISY 2000 = Visy, Zsolt: A ripa Pannonica Magyarországon. Budapest, 2000.
- VISY 2010 = Visy, Zsolt: Lussonium római erődje. Pécs, 2010.
- WELLNER 1971 = Wellner, István: A magyarországi római kori épületek belső díszítő művészete. Építés- és Építészettudomány 2. (1971) 327-400.
- WELLNER 1976 = Wellner, István: Meggyfa utca és Szél u. sarok. In: Kaba, Melinda (szerk.): A BTM ásatásai és leletmentései 1971-1975 között. Budapest Régiségei 24/1. (1976) 419.
- WIRTH 1934 = Wirth, Fritz: Römische Wandmalerei vom Untergang Pompejis bis Ende des dritten Jahrhunderts. Berlin, 1934.

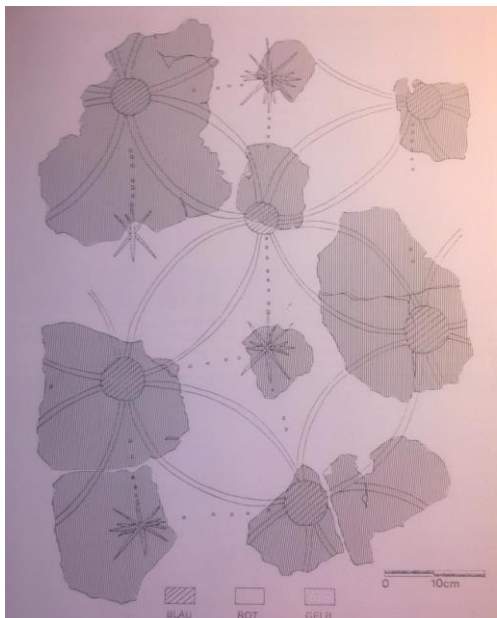
(*szerk.* A tanulmány nyomtatott verziója a 11. Országos Interdiszciplináris Grastyán konferencia előadásai című konferenciakötetben jelent meg: SZAMONEK, V. (szerk.): 11. Országos Interdiszciplináris Grastyán konferencia előadásai. Pécs 2013, 279-286.)

1. kép

2. kép

3. kép

4. kép

Képek forrásai:

- 1. kép: VETTERS 2001, 66.
- 2. kép: BEHLING 2011, 206.
- 3. kép: STIGLITZ 1997, 65.
- 4. kép: NAGY 1943, 291.